

Ewa Siatkowska*

Historyczne powieści Henryka Sienkiewicza w ocenie współczesnych i ich wartość ponadczasowa

W artykule swym, mającym postać bardziej eseju niż naukowego opracowania, chcę podzielić się kilkoma refleksjami dotyczącymi popularności i odbioru społecznego Sienkiewiczowskiej twórczości historycznej oraz jej wpływu na ukształtowanie w polskim społeczeństwie porozbiorowym poczucia tożsamości narodowej.

Krótko o powieści historycznej w Europie i w Polsce

Literatura historyczna – w Polsce i na świecie – narodziła się na długo przed wiekiem dziewiętnastym. Przeszłością zajmowali się już między innymi Homer, Wirgiliusz, Tasso, Szekspir. W swoich opisach kierowali się jednak głównie intuicją i wyobraźnią. Później nadszedł czas bardziej refleksyjnych ujęć i wykorzystywania źródeł. Dlatego najstarsze próby rekonstrukcji minionych wieków raczej powinno się nazwać zapowiedzią literatury historycznej. Prawdziwa nie może być fantazją, ani też ograniczać się do dostarczania czytelnikowi rozrywki, lecz zmierzać do ukazania prawdy o dawnych czasach. Raczej trudno do literatury historycznej zaliczyć więc na przykład cykl przygodowy Aleksandra Dumasa *Trzej muszkietierowie*.

Świadomym pisarzem historycznym był Walter Scott, który ożywił średniowieczną legendę rycerską, przy jej pomocy ukazując przeszłość Szkocji. Jego sposób widzenia historii powieleły następne pokolenia. W pewnym zakresie kontynuatorem Scotta był George Byron, który stworzył typ samotnego bohatera, walczącego o wolność narodu.

Z Anglii romantyzm przeniósł się do Niemiec, Francji, wreszcie do krajów słowiańskich, które wszystkie, oprócz Rosji, utraciły niepodległość, choć stało się to w różnym czasie. Toteż problematyka wolnościowa w literaturze historycznej tych krajów wysunęła się na plan pierwszy.

---

* Prof. dr hab., emerytowany profesor zwyczajny Uniwersytetu Warszawskiego.

W Serbii utrata państwowej niepodległości doprowadziła do zaniku kultury narodowej i podcięła korzenie narodowej egzystencji, bowiem społeczeństwo nie miało oparcia w historycznym piśmiennictwie. W Czechach, choć sytuacja była inna, efekt braku pełnej niezawisłości politycznej był taki sam. Poza enklawą morawską, kraj wpadł w rodzaj zapaści kulturowo-językowej, którą nazwano okresem „ciemna”. Zanikł język czeski jako środek komunikacji warstw wyższych. Stolica Praga stała się miastem niemieckim. W obydwu krajach długo trwała odbudowa własnej tożsamości.

W Polsce było inaczej. Po utracie niepodległości – po roku 1795 – w okresach literackich romantyzmu a następnie pozytywizmu, powieść historyczna i wpisana w nią problematyka narodowa były niezwykle często podejmowane. Literackie zainteresowanie przeszłością Rzeczypospolitej zaowocowało nowymi formami gatunkowymi oraz środkami wyrazu. W romantyzmie rozwinęła się odmiana powieści historycznej, jaką jest powieść poetycka (na przykład *Grażyna*, *Konrad Wallenrod* Adama Mickiewicza czy też *Zamek kaniowski* Seweryna Goszczyńskiego), zaś pozytywiści zmienili język poetycki na prozę i zgodnie z wymogami nowego prądu porzucili metaforę na rzecz opisu realistycznego.

Także Henryk Sienkiewicz lata swej największej aktywności twórczej poświęcił przeszłości Polski, wydając w 1884 roku *Ogniem i mieczem*, w 1886 *Potop*, w 1888 *Pana Wołodyjowskiego*, w 1900 *Krzyżaków*, w 1906 *Na polu chwały*, a w 1914 *Legiony*. Jedynie *Quo vadis* osnute jest na tle historii Rzymu w czasach Nerona i zajmuje się prześladowaniem chrześcijan. Wątek prapolski stanowią tu, być może, dwa metaforyczne imiona: Ligia i Ursus. Ligowie byli przez niektórych historyków uważani za Praszowian, a więc też Prapolaków, natomiast Ursus to po łacinie 'niedźwiedź', a imię pierwszego historycznego władcy Polski Mieszko kojarzyło się z niedźwiedziem.

Sienkiewicz, który przyszedł na świat na Podlasiu, a ród jego wywodził się od osiadłych na Litwie Tatarów zawołańskich, swój sentyment do rodzinnego gniazda przejawiał, przybierając pseudonim Litwos. Przegląd powyższy uzmysławia jednak, jak bliska była pisarzowi jego ojczyzna – Polska. Może Litwę, wzorem Mickiewicza, uważał za swoją „małą ojczyznę”?

Recenzenci o Sienkiewiczu dobrze i gorzej

Motyacją Sienkiewicza przy podejmowaniu tematyki łączącej się z historią Polski bezsprzecznie był patriotyzm, o czym wszyscy – od czasów szkolnych – wiemy. Nie był on jednak oparty wyłącznie na emocjach. Pisarz do swego zadania podchodził rozumowo. 9 kwietnia 1889 roku, a więc bezpośrednio po ukończeniu *Trylogii*, a przed rozpoczęciem *Krzyżaków*, Sienkiewicz wygłosił odczyt, w którym określił swoje stanowisko w tej kwestii. Wystąpienie to było polemiką z krytykiem Jerzym Brandesem, negującym istnienie powieści historycznej. Brandes twierdził, że prawdą jest naukowa historia, natomiast

beletrystyka zawsze pozostanie fantazją. Odtworzyć prawdy historycznej nie można. Człowieka dawnych wieków można rekonstruować przez jego działanie, ale będzie to zawsze rekonstrukcja tylko zewnętrzna, tak jak byśmy aktora przebrali w kostium historyczny. W rzeczywistości pozostanie on sobą – przebrany człowiekiem współczesnym. Poza tym podejmowanie tematyki historycznej jest szkodliwe, bo odrywa czytelnika od problemów współczesności (Brandes 1898).

Sienkiewicz być może poczuł się osobiście dotknięty tą wypowiedzią Brandesa, bo replikował, wskazując, iż autor literacki nie w pełni poznaje prawdę, ale się do niej zbliża. Nauka także się tylko zbliża do prawdy. Poza tym – i to jest najważniejsze – ze śledzenia historii wypływa otucha. I tak też – dla pokrzepienia serc – pisał Sienkiewicz.

Twórczością historyczną Sienkiewicza interesował się również jego rówieśnik, a jednocześnie rywal na polu pisarskim Aleksander Głowacki, czyli Bolesław Prus, czemu dał wyraz w dogłębnej recenzji *Ogniem i mieczem*. Zwrócił w niej uwagę na paralelizm walki Jaremy Wiśniowieckiego z Bohdanem Chmielnickim o Ukrainę oraz Skrzetuskiego z Bohunem o kobietę, choć obydwie wątki nie są powiązane merytorycznie. W konflikcie Wiśniowiecki–Chmielnicki chodziło o sprawy publiczne, o ziemię i jej mieszkańców, konflikt Skrzetuski–Bohun dotyczył tylko sfery prywatnej. Recenzent zauważył jednak zazębianie się sfery publicznej z prywatną. Pisze, że gdyby Skrzetuski, powodowany pragnieniem odzyskania Heleny, nie zdecydował się przejść przez obóz wroga, może Zbaraż poddałby się Chmielnickiemu, a Wiśniowiecki by przegrał. A więc Skrzetuski został bohaterem niejako z przypadku. Prus konkluduje: „drobne rzeczy wywołują nieraz wielkie skutki”. W tym finezyjnym rozumowaniu widzimy inne podejście do faktów historycznych obu pisarzy. Sienkiewicz był kronikarzem, Prus – historiozofem.

Recenzja Prusa, jakkolwiek zawiera uwagi krytyczne, na przykład niezgodność pewnych szczegółów z historycznymi realiami, brak wyjaśnienia niektórych faktów (na przykład dlaczego Sicz spłynęła krwią i pożogą?) jest życzliwa. Prus stara się usprawiedliwić niedostatki *Ogniem i mieczem* trudnymi warunkami, w jakich przyszło Sienkiewiczowi pisać. Utwór wychodził w cotygodniowych odcinkach w czasopiśmie „Głos”, co stwarzało presję terminowości oddawania poszczególnych fragmentów, uniemożliwiało wprowadzenie wstecznych poprawek, nie zostawiało czasu na dopracowanie całości. Z powodu niedokładności Sienkiewicza, nie należy – jak podsumowuje Prus – z *Ogniem i mieczem* uczyć się faktycznej historii Polski, należy z niej wydobyć sens moralny (Hendzel 2001: 117-127).

Sienkiewicz w XIX wieku był oceniany dobrze i gorzej, a nawet bardzo źle. Nie oszczędzono mu między innymi takiego epitetu „endecki tromtadracki mitoman” (Brzozowski 1902).

Prekursorzy i kontynuatorzy Sienkiewicza

Polskich pisarzy historycznych dostarczających społeczeństwu wsparcia duchowego była cała plejada. Ci, którzy należeli do głównego nurtu (czasem wykraczając poza pozytywizm, zaliczani do Młodej Polski), weszli do lektur szkolnych, dzięki czemu wzmocnili swoją pozycję w świadomości społecznej. Wielu pisarzy historycznych cieszących się za życia popularnością, zostało jednak zapomnianych. Mało między innymi mówi się o wyjątkowo płodnym Józefie Ignacym Kraszewskim, poprzedniku Sienkiewicza, który miał ambicję zbeletryzowania całej historii Polski. Zaczynając od czasów przedhistorycznych, doszedł do czasów napoleońskich (wojna z Austrią w 1809 roku), a czasom saskim poświęcił aż trzy utwory, z najpopularniejszą, sfilmowaną *Hrabinią Cosel*. Wydał w ramach tego tematu 220 dzieł i dostał się do księgi Guinnessa.

O ile Kraszewski był prekursorem Sienkiewicza, o tyle jego kontynuatorem był Waław Gąsiorowski (1869–1939), który sam przyznawał, że pozostaje pod urokiem noblisty. Wzorował się na nim w swych powieściach historycznych (między innymi w *Huraganie*), szczególnie w opisach scen batalistycznych takich jak szarża pod Somosierrą. Popularność Gąsiorowskiego nie była wielka, ustępował on zdecydowanie Stefanowi Żeromskiemu i jego eposowi *Popioły*, który jednak posługiwał się innymi środkami wyrazu niż Sienkiewicz.

Również trudno wspominać o utworach, których treścią było powstanie listopadowe (przede wszystkim *Dziady* Mickiewicza, *Kordian* Słowackiego, *Noc listopadowa* Wyspiańskiego), bo dla Sienkiewicza to nie była historia.

Zasługi Sienkiewicza dla rozwoju polszczyzny literackiej

Sienkiewicz reprezentował światopogląd szlachecki z pewnymi pozostałościami sarmatyzmu, ale czytany i podziwiany był przez wszystkie warstwy społeczne kolejnych pokoleń. Podstawową przyczyną jego popularności był z pewnością talent narratorski i umiejętność konstruowania, zapadających w pamięć, sugestywnych scen, oddających polski heroizm i wielkość. Po drugie, Sienkiewicz, nie tak jak Kraszewski, który chciał opisać całą historię Polski, dokonał wyboru opisywanych okresów historycznych. Skoncentrował się na czasach szczególnie dla Polski trudnych, w *Ogniem i mieczem* były to nękające Rzeczpospolitą przez wiele lat powstania kozackie, w *Potopie* – groźba rozbioru kraju przez Szwecję, Prusy i Siedmiogród, a w *Panu Wołodyjowskim* wojna z potężną Turcją. Ze wszystkich tych opresji Rzeczpospolita wyszła zwycięsko, podobnie jak pokonała groźny Zakon Krzyżacki. Każdy czytelnik powinien wysnuć narzucający się wniosek, że tak samo kraj nasz pokona trzech zaborców.

Patriotyzm Sienkiewicza nie eksponował martyrologii narodu, a w przeszłość patrzył z optymizmem i w tym zapewne leży klucz do jego popularności. Przez upamiętnianie heroizmu przodków, stwarzał w świadomości współczesnych mu czytelników poczucie własnej wartości.

W roku śmierci pisarza Uniwersytet Jagielloński nadał mu doktorat *honoris causa*. W uzasadnieniu przyznania tej godności czytamy: „największy pisarz polski w czasach bardzo smutnych języka ojczystego dostojną powagą wysoko podniósł, czystości z czcią religijną przestrzegał, otuchę w serca rodaków wlewał, a arcydziełami sławę za granicę zyskawszy, swoją ojczyznę także okrył chwałą” (Klemensiewicz 1981: 547).

Żeromski natomiast w swym uroczystym przemówieniu na pogrzebie Sienkiewicza w 1916 roku mówił:

Henryk Sienkiewicz posiadał od natury niezwykle dar słowa. [...] Kto przeżył ten wpływ w młodości, ten musi stwierdzić, iż na tle owoczesnego pisarstwa było to słowo nowe, inne, własne, wydobyte z pospolitego języka, z mowy codziennej szlachty, mieszczan, chłopów [...]. I dziś jeszcze, mimo rozpowszechnienia form i rodzajów artystycznych nikt go nie prześcignął w spokojnej, prostej a doskonale pięknej budowie zdania, w logicznym rozwoju okresów, uwydatniających obrazy i ukazujących myśli. [...] Trzeba mu przyznać pierwszeństwo, jako mistrzowi sztuki pisania, samego kunsztu wypowiedzenia się po polsku na piśmie (Klemensiewicz 1981: 547-548)

Widzimy, że Sienkiewicz nie tylko zasłużył się dla podtrzymania ogólnej kondycji kulturalnej narodu, ale również dla zachowania i dalszego rozwoju polszczyzny, zagrożonej germanizacją i rusyfikacją.

W płaszczyźnie języka stylizowana archaizacja (autor często czerpał ze znanej sobie gwary Podlasia) dodawała barwności obrazowi epoki. Naturalnie nie była wzorem do mechanicznego naśladowania, ale uwrażliwiała czytelnika na stylistyczne zróżnicowanie polszczyzny. Uderzało bogactwo epitetów. Zdania były długie, często wielokrotnie złożone.

W płaszczyźnie treści, obok kilku postaci historycznych, między innymi przywódców obydwu obozów w wojnach kozackich – Jaremy Wiśniowieckiego i Bohdana Chmielnickiego, występowała cała galeria postaci fikcyjnych, świetnie wkomponowanych w atmosferę epoki, jak Skrzetuski i Bohun, Helena, Podbipięta, Rzędzian, trochę egzotyczna Horpyna i najbardziej wyrazisty, Onufry Zagłoba – typowy polski Sarmata. Postacie te wzbudzały w czytelniku sympatię, podnosiły atrakcyjność dzieła i tym samym wzmacniały jego oddziaływanie.

Pytania o przyczyny i zakres wpływów dzieł historycznych Sienkiewicza na polskiego czytelnika okresu zaborów i obecnie stawiane są od dość dawna. Tych kilka powyższych uwag pozwoli, być może, spojrzeć na ów problem z trochę innej perspektywy.

Sienkiewicz dziś. Kilka pobożnych życzeń

Sienkiewicz jest pisarzem znanym przede wszystkim z lektur szkolnych. Panuje przekonanie, że szkoła potrafi obrzydzić każdą literaturę. Ale w wypadku tego pisarza chyba jest inaczej. Znany ze sceptycyzmu Witold Gombrowicz zwierzał się, że czytając Sienkiewicza, zżymał się i powtarzał „jakie to płaskie, jakie to banalne”, ale... czytał dalej.

Na czym polega magia utworów Sienkiewicza? Wydaje mi się, że przede wszystkim na swojskości.

Jest to pisarz bardzo polski, a ojczyzna – tak jak rodzinny dom – daje poczucie bezpieczeństwa.

Jest to pisarz szkolny, a więc kojarzy się z latami młodości, a lata młodości zwykle są postrzegane jako szczęśliwe. To już przypadek, czy się trafiło na dobrego polonistę, czy na nudnego belfra, który potrafił zrazić do tej lektury, a wówczas Sienkiewicz będzie się przypominał tylko przy okazji reklamy proszku do prania ze słynnym: „Ociec, prac?”.

Pouczające są wypowiedzi internautów, dające obraz dzisiejszej opinii publicznej:

Sięgam po Sienkiewicza ze względu na jego mistrzowską szermierkę słów, humor, ciekawą akcję. To jest bajka dla dorosłych.

Bohaterzy mają jasno określony system wartości. Teraz ludzie nie wiedzą, czym jest moralność. Sięgam po Sienkiewicza, bo dostarcza wzorów postępowania. Jego bohaterzy to ludzie niebanalni, ale ludzcy.

Sienkiewicz miał zmysł do ludzkiej natury.

Dajmy spokój z jego patriotyzmem, od którego już mdli. Ważna jest kreacja bohaterów – wyraźna granica między dobrem a złem.

Jest tu gloryfikacja naturalnych cech człowieka, takich jak skromność, odwaga, sprawiedliwość, upór, miłość ojczyzny.

Młodzież ma różne pomysły, które mogłyby utrwalić i uatrakcyjnić pamięć o Sienkiewiczu oraz pomóc poznać kawałek rodzimej historii. Można tworzyć filmy na jego temat, odbudować dawne twierdze kresowe (między innymi Zbaraż, Kamieniec), ożywić na kresach turystykę, rozpisać konkurs na utwory w duchu Sienkiewicza, tworzyć projekty, na przykład „Sienkiewicz znany i lubiany” czy „Zwiedzamy nasz region z Sienkiewiczem” – możliwości jest mnóstwo.

Wtedy Sienkiewicz nie tylko będzie pisarzem historycznym, który dzięki historycznej pamięci udowodnił, że „Polak potrafi” i obronił społeczeństwo porzobiorowe przed losem Serbów czy Czechów, ale nadal to społeczeństwo wychowuje.

Literatura

Bujnicki T., 1996, *Sienkiewicza Powieści z lat dawnych. Studia*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków.

Brandes J., 1898, *Polska*, wyd. H. Altenberga, Lwów [przedruk: „Zeszyty Historyczne” 1983, Paryż.]

Brzozowski S., 1902, *Co to jest filozofia i co o niej wiedzieć należy*; cz. 1: *Do Kanta*, cz. 2: *Od Kanta*, „Przegląd Filozoficzny”.

- Cieślikowa A. (oprac.), 2000, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. I, Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Hendzel W., 2001, *Piękna, szumna, polotna i jaskrawa legenda. Twórczość Henryka Sienkiewicza w publicystyce literackiej warszawskiego „Głosu”*, w: S. Gajda (red.), *Złota księga. Ścieżkami współczesnego literaturoznawstwa i językoznawstwa*, Uniwersytet Opolski Instytut Filologii Polskiej, Opole.
- Klemensiewicz Z., 1981, *Historia języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Summary

Ewa Siatkowska

Contemporary assessment of the historical novels by Henryk Sienkiewicz and their timeless value

In the article, which is a discussion, the author tries to indicate why among many positivists, discussing historical themes, it was Sienkiewicz who won the greatest popularity, how the society felt about historical works of Sienkiewicz and to what extent the work of the historical Nobel Prize winner contributed to the formation of national identity in the Polish society, helping the Poles to survive the period of captivity.

Keywords: Henryk Sienkiewicz, historical novel (Henryk Sienkiewicz, powieść historyczna)